

*Бибик С. П.,
доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту української мови Національної академії наук України*

*Коць Т. А.,
доктор філологічних наук,
старший науковий співробітник
Інституту української мови Національної академії наук України*

СОЦІАЛЬНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ СТИЛЬОВИХ НОРМ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

Анотація. У статті запропоновано аналіз соціальних причин варіювання стильової норми мови публіцистики. Зміст поняття «стильова норма» схарактеризовано як системне вживання мовних одиниць у певних функціональних сферах, співвідношення в них загальноживаних і спеціальних мовних засобів, одиниць мови з книжним, нейтральним або розмовним стилістичним значенням. З'ясовано сталість ядерних номінативно-аксіологічних, інформативних і кумулятивних функцій лексико-граматичних засобів мови публіцистики. Виокремлено сучасні соціально-культурні, соціально-психологічні чинники, що впливають на ослаблення стильової норми засобів масової інформації на лексичному, граматичному, орфоепічному та акцентному рівнях. З огляду на це вказано на те, що мова публіцистики, з одного боку, відбиває динаміку комунікативно-прагматичних змін у суспільному обміні інформацією та її оцінкою, а з іншого – наголошено, що мова публіцистики втрачає на теренах посттоталітарної України статус елітарної сфери нормативної літературної практики, сфери пропагування норми. Зауважено, що наукова спільнота ще не визначилася зі ставленням до зниження лексико-фразеологічних засобів мови публіцистики. Зазначено посилення ролі усної мови в модифікації літературної норми на всіх рівнях, на актуалізації регіональної варіантності стильової норми мови публіцистики. Наголошено на потребі перегляду стандартів публічної комунікації та підходів до формування культури мови журналістів. Вказано, що лінгвісти, оцінюючи умови відходу від елітарного типу спілкування в публічній сфері, мають повсякчас акцентувати увагу на культуромовних ознаках мови журналістів і представників соціокультурної спільноти, які беруть безпосередню участь у формуванні інформаційного середовища.

Перспективи дослідження соціальної детермінації стильових норм схарактеризовано в аспекті залучення методу анкетування, контент-аналізу, культуромовного експерименту.

Ключові слова: мова публіцистики, мова засобів масової інформації, мова радіо, мова газет, усна літературна мова, стильова норма, стильова функція, соціально-оцінна шкала мовних засобів.

Постановка проблеми. Сучасна українська лінгвостилістика розвивається в контексті осмислення еволюційних процесів, які зачіпають не тільки українську, але й європейські літературні мови. Сьогодні одне з актуальних питань – зміна

стильових норм, зокрема норм засобів масової інформації, медій, які перебувають під впливом глобалізаційних процесів продукування й поширення інформації, а також зворотного процесу – збереження національно-культурних принципів інформування. Взаємоскерованість цих ліній еволюції мови масмедіа є одним із проявів соціальної детермінації стильових норм ЗМІ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У східнослов'янському мовознавстві заведено характеризувати мову медій як публіцистичний стиль, що є виразником книжних, офіційних норм; цей стиль засоційований із полемічністю, суб'єктивно-вольовою оцінністю, використанням і книжних, і розмовних елементів, образних засобів художньої мови, особливих стилістичних прийомів увиразнення мови [1, с. 501–502].

Як відомо, основним критерієм виокремлення тієї або іншої функціонально-стильової сфери спілкування є орієнтація на певну стильову норму, у цьому випадку – *стильову норму мови публіцистики*. Саме вона визначає комунікативно-прагматичні ознаки відповідних текстів. Зокрема, орієнтації на загальнодоступний популярний і чіткий виклад, що легко та швидко сприймається адресатами повідомлень, на стислість інформації. Сталі комунікативно-прагматичні ознаки публіцистичного стилю поєднуються з власне мовними: вживання семантично прозорих, однозначних лексичних номінацій із виразною оцінною конотацією, опертя на прозорі метафори та вторинні номінації. Останні динамізують суспільно вагому інформацію, яка подається з урахуванням *соціально-оцінної шкали мовних засобів репрезентації суспільства*, а також почасти й регіонально маркованих лексико-граматичних форм.

Утвердження і розвиток літературної мови в Україні супроводжувалися зазвичай збільшенням кількості та розширенням масштабів впливу періодичних видань на суспільну свідомість. Публіцистичний стиль в усі періоди історії літературної мови формувалася мовно, соціально-психологічну та культурну ситуації в суспільстві і був випробувальною сферою для інновацій, для закріплення в загальномовному вжитку нової термінологічної, професійної, суспільно-політичної лексики, для реалізації потенційних словотвірних можливостей мови.

Високорозвинена, ефективна функціонально маркована система засобів масової комунікації сучасного соціуму, представлена газетами, журналами, радіо, телебаченням, а в останні два десятиліття – і Інтернетом, в умовах глобалізації стала незамінним високотехнологічним інструмен-

том поширення знань про навколишній світ, оперативним механізмом передавання суспільно-політичної, наукової, культурно-мистецької інформації, інтелектуалізації мовомислення широкого загалу. Водночас механізми дії внутрішніх нормативно-регулювальних законів мови залишаються тими самими на тлі змінюваних запитів «інформаційного суспільства», культури масового спілкування. Саме так званий інформаційний запит, чинники впливу на масову свідомість через модифікацію функціоналу мовних одиниць становлять підґрунтя соціальної детермінації мови ЗМІ.

Мета статті – окреслити соціальну зумовленість стильової норми засобів масової інформації, вектори зміни соціально-культурних чинників побудови медійної комунікації. З огляду на це потрібно, по-перше, визначити періоди зміни норми; по-друге, представити мовні засоби реалізації ядерних комунікативно-прагматичних норм, що забезпечують інформативність, оцінність і діалогічність текстів ЗМІ; по-третє, встановити соціальні чинники варіювання стильової норми сучасних ЗМІ і репрезентувати напрями зміни стильової норми.

Виклад основного матеріалу. У відтинку вже понад 100 років спостерігаємо кілька періодів змін стильової норми українських медій.

Перший. Кінець XIX ст. з друкованими газетами й часописами, мова яких відбивала орієнтацію в публічній практиці на книжну, церковнослов'янську традицію або так зване язичіє й відмежовувалася від живомовних національних джерел – основи літературного стандарту. На тогочасній мовній практиці видань позначалися також історично сформовані східноукраїнський і західноукраїнський варіанти літературної мови [2, с. 48].

Другий. Початок XX ст. позначений активним формуванням функціонально-стильових маркерів мови нової публіцистики, коли переважна більшість періодичних видань почала друкуватися, орієнтуючись на живу, близьку та зрозумілу для всіх народнорозмовну мову, і засвідчувала виразну тенденцію до формування єдиного загальноукраїнського літературного стандарту. Мова преси стає випробувальною сферою для інновацій, інструментом уведення в загальномовний лексикон назв із суспільно-політичної, наукової, офіційно-ділової, релігійної сфери життя суспільства. У публіцистичному стилі спостерігаємо розвиток літературної норми загалом.

Третій. Упродовж 30–80-х рр. XX ст. мова преси стала особливим інструментом формування й утримання ідеології тоталітаризму, що виявилось на власне мовному рівні в розвитку суспільно-політичного лексикону, на формуванні метафоричних, епітетних стереотипів як засобів створення інформації та увиразнення оцінної контекстуальної конотації (негативної, позитивної) мовних одиниць. Характерно, що саме так звані застійні часи (60–70-ті рр. XX ст.) співвіднесені з основним періодом стандартизації жанрово-стильових норм публіцистичного стилю: моноідеологія хоча й не прямо, але зумовлювала консервацію варіантності, формування ядра стильової норми ЗМІ.

Четвертий (сучасний). Соціальна детермінованість публіцистичних текстів кінця XX ст. і загальні тенденції демократизації (сьогодні у світовому контексті ця тенденція спричинює динаміку мови медій [3; 4]) впливають на змістове наповнення публіцистичних текстів, активізацію внутрішнього мовного потенціалу, не завжди виправдане поширення розмовних одиниць й іншомовних елементів, динамічні семантичні процеси,

пошуки нових форм мовного вираження тощо. Як зауважує І.В. Анненкова, у мові публіцистичного стилю традиція оновлюється та модернізується відповідно до історико-соціального буття нації [5, с. 99–100].

На матеріалі мови сучасної друкованої преси та мови радіо в Україні можна диференціювати: 1) блоки ядерних мовних засобів (суспільно-політичний, соціально-економічний, культурно-історичний лексикон), які в сучасних медійних текстах відбивають стабільність комунікативно-прагматичних функцій і стильових норм (співвідношення «мовна одиниця – функція») мови публіцистики і виразну соціальну детермінованість інформації; 2) блоки периферійно-центробіжних мовних засобів, що актуалізуються під тиском глобалізованої інформаційної системи, виявляючи соціокультурні особливості національних текстів ЗМІ.

Щодо першого блоку. Насамперед акцентуємо увагу на інформативно-змістовій функції складників загальноживаного словника (суспільно-політична, наукова, релігійна, офіційно-ділова лексика), який, як відомо, постійно оновлюється: *Поняття «правова держава» – це фундаментальна загальнолюдська цінність, така ж, як демократія, гуманізм, права людини, політичні й економічні свободи, лібералізм та ін.* (Голос України, 2010); *Радіоактивність чорнобильських земель – поле для досліджень учених різних галузей знань* (Високий замок, 2005); *День Воскресіння Ісуса Христа – Великдень, одне з найбільших свят християн* (Сільські вісті, 2009).

Під соціальною детермінацією мови ЗМІ розуміють і проєкцію інформації на все те, що стосується людини, як, зрештою, і того, що з нею пов'язане, на добре і погане: добро – зло, щастя – нещастя, корисне – шкідливе, благо – біда, чесноти – вади, успіх – невдача, виграш – програш, приємне – огидне – те, що відповідає її інтересам або заважає досягнути мети. Це природа людини в її мові [6, с. 69–71]. Відбувається активне впровадження певних систем поглядів, цінностей епохи у свідомість сучасних і майбутніх поколінь.

Стилістичні механізми стають основою аксіологічної наповнюваності мови. Цю комунікативно-прагматичну норму відбиває вживання позитивно й негативноцінних мовних засобів. За сучасними ЗМІ можна сформулювати лексико-аксіологічну парадигму ядерного поняття публіцистичного стилю – *Україна (незалежна, самостійна, соборна, суверенна, демократична, переможна, європейська, вільна, нова): Усередині країни всі політичні сили, – незалежно від того, при владі вони чи в опозиції, – повинні бути партнерами в розбудові незалежної, європейської, демократичної держави* (Слово Просвіти, 2017).

Позитивну оцінку слова-поняття *Україна* увиразнює і вживання слова *патріотизм* як аксіологічного засобу означення дій, суспільних відчуттів людини: *Незбагнений, небачений патріотизм проходить крізь наші серця і душі – нація стала свідомішою, сильнішою, згуртованішою, а держава сильною і незалежною* (Україна молода, 2014).

Конкретно-чуттєві публіцистичні образи, суспільно-культурні оцінки життя, морального стану людини забезпечують у мові сучасних газет і фразеологізми, зокрема сталі метафоричні структури, як-от: *Як любити Україну «до глибини кишені» – Мирослав Івасиків знає, але йшов він до цього чину спочатку через любов до «глибини серця»* (За вільну Україну, 2000).

Кумулятивна функція комунікативно-прагматичних норм публіцистичного стилю полягає в збереженні основ структур-

ної організації мови, фіксації еволюції суспільного життя, яку відбивають лексика та новотвори, апеляції до різних часових зрізів національно-мовної пам'яті (етномаркована лексика, історизми, архаїзми). Від 90-х рр. XX ст. у мові українських газет, зокрема, актуалізувалися одиниці застарілого лексику (світлина, мапа, шиталь, сиротенець), історизми (благочинець, управа, просвітительство), наприклад: *Лесь Танюк передав нам чимало цікавого зі свого Курбасівського архіву – статті, унікальні світлини* (Тижневик Галичини, 1993); *Тож, збагатившись жандармським досвідом, комуно-партійна оприччина не зупинялася ні перед чим, нехтуючи куці закони радянської конституції* (Голос України, 1996). Це була данина безперервності історико-культурного поступу, самоутвердження «українськості» в період суспільно-історичного зламу.

Щодо другого блоку. В Україні зміна суспільної ідеології тоталітаризму на ідеологію демократизму вплинула на актуалізацію усно-розмовних засобів донесення інформації та її соціальної оцінки. Насамперед зазначаємо поширення усних жанрово-стильових форм спонтанної, непередбаченої комунікації в мові радіо, телебачення, Інтернету та її стилізацію в мові газет. Сьогодні усні розмовні норми спричинюють тиск на норми книжно-писемні. Тому сучасні медіа стали слабшими щодо їхньої кваліфікації як джерела мовної та комунікативної норми.

Спробуємо пояснити це з трьох ракурсів: з погляду функціонально-стильових характеристик сучасного публіцистичного стилю, соціальної оцінки мови в комунікативній спільноті та у сфері науки, а також із погляду психолінгвальних чинників сучасного спілкування загалом.

1. Зниження ступеня зразковості усних жанрово-стильових різновидів мови публіцистики через об'єктивні комунікативно-прагматичні параметри сучасної мовної практики медій. Серед них визначальні взаємоскеровані процеси дискурсивності журналістського тексту (орієнтація на соціальне сьогодення) – на сенсацію, надлишкову експресивність, на оцінність із використанням периферійних складників мови (жаргон, сленг, елементи просторіччя), на представлення «чужої» мови у формі цитати, діалогу, полілогу та орієнтація на повсякденну мовну практику: *Ну а мені все по приколу – дивитися, як вони бігають, намагаються руками заасити, а воно ж іще більше горить. А я стою знизу і сміюся* (Газета по-українськи, 2010); *Дружина Марія з криком вибігає з хати: – Ти що, здурів на старість? Хочеш, аби сусіди з нас сміялися? У Провідний тиждень ніхто не веснує* (Країна, 2012) і под.

2. Невизначене ставлення до норми в суспільстві та в науці. З одного боку, частина представників сучасної української спільноти, старше й середнє покоління, що здобули освіту в 50–80-х рр. XX ст. і стали носіями стабільної мовної норми, сприймають будь-які «відхилення», вкраплення сленгізмів і жаргонізмів як тотальне безкультур'я, оскільки в період їхнього навчання й соціальної зрілості мова ЗМІ була максимально врівноважена. Молодь і частина середнього покоління здебільшого ж не усвідомлюють себе носіями високої культури. А засоби масової інформації відбивають мовну практику натовпу, вулиці, всього соціуму, незалежно від того, яка його мова за нормативними ознаками. Спостерігаємо, що якщо в мовця не вистачає словникового запасу, часу на обдумування фрази, то лакуни, на жаль, заповнюють вульгаризми. Кілька прикладів із мови журналістів: *Коляда, не випендюйся, ти читаєш вірші в ефірі* (Українське радіо, 2016); *Внутрішній*

спокій? Це кльово (Українське радіо, 2019). На нашу думку, суворий відбір текстів для навчання, читання, продуманість формулювань у загальноосвітніх підручниках забезпечували впродовж попередніх 50–60 рр. рейтинговість книжкової (культ книжки) і книжно-писемної культури, культури читання та слухання, яким на зміну прийшла маскультура говоріння, швидкописання, стиснення інформації.

Науковці спостерігають за мовною практикою, формують відповідно до її змін теорію культури мови, соціальної престижності літературної норми. Зокрема, в українській лінгвістиці обґрунтоване ставлення до зміни норми в медіасередовищі із застосуванням понять «еластична, гнучка мовна норма», «слабка мовна норма» [7, с. 312], лібералізація норми, зближення літературної мови з некодифікованими сферами національної мовної практики; у російській лінгвістиці розрізняють норму за співвіднесенням із повнофункційною, напівповнофункційною (їх вважають елітарними), середньолітературною, літературно-жаргонізовою та повсякденно-побутовою мовною практикою (О.Б. Сиротиніна, В.Є. Гольдін, Т.В. Кочеткова, С.В. Купріна, І.С. Кондратьєва-Фішер, Г.В. Осіна та інші). Дві елітарні мовні спільноти – письменники та науковці по-різному оцінюють норму літературної мови як таку. Деякі письменники асоціюють норму з проявом тоталітаризму, мисленням штампами. Науковці ж обстоюють норму як регламент комунікативної поведінки в суспільстві, вільної від просторіччя, вульгаризації та жаргонізації.

У журналістській практиці нині спостерігаємо більшу прихильність до мовного реалізму. Наприклад, намагання зробити мову радіоефіру привабливою, «своєю» для певного регіону, виокремитися на тлі інших мовників із залученням лексико-граматичних і фонетико-орфоепічних маркерів регіонально маркованого побутового повсякдення стало причиною модифікації стильових норм українського радіомовлення. Спостерігаємо, що в прямому ефірі зростає кількість діалектизмів, елементів койне, для яких ще 5–10 років тому була закрита пряма дорога до елітарної мови радіо, наприклад: «Міський клуб» (клуб, діалектне. Те саме, що клуб), «Всьо на глянц» (всьо, діал. Те саме, що все; глянц, західне. Порядок, блиск), аналогічно – «Не грай вар'ята»; «Галицька пательня» (з мови радіо); *Правий мейт* (діалектизм до слова «черевик») *прикрасила жовто-блакитними стрічками – це Україна. Лівий із колючками – це Росія* (Газета по-українськи, 2011). Автори програм стилізують усно-розмовну побутову стихію, насичуючи мову лексичними, граматичними та акцентними галичанізмами – *пЕрепис* («рецепт»), *два кля* («два кілограми»), *обцАси* («каблуки»), *най* («хай»); *Завітайте у фірмОві магазини* (правильно: фірмові), *Потім іще вам скажу* (правильно: скажу) та інші. Диктори в рекламних мінітекстах, а також у новинних блоках припускаються до побудови висловлення за аналогією до діалектних синтаксичних структур, порівняйте: якщо автомобіль *не є забрудненим; мають брати участь* обласні очільники.

3. Нові можливості анонітного спілкування в Інтернеті за останні два десятиліття значно знизили ступінь відповідальності перед презентацією власної культури та підвищили ступінь розкутості в писемній практиці, яка стає дзеркалом мовомислення індивіда. Мережева комунікація впливає на швидкість запозичення та поширення іншомовних елементів у національних мовних системах. Ці дослідження в Україні набувають активності.

Висновки. Соціальна детермінація стильових норм сучасних засобів масової інформації зумовлена, з боку одних мовців, орієнтацією на стале ядро комунікативно-прагматичних ознак мови публіцистики, з боку інших – на мову повсякденно-побутової культури. Неоднакове ставлення до літературної норми представників різних соціальних верств української спільноти змушує задуматися над проблемою варіантності стильової норми мови публіцистики, адже змінені темпи та принципи в культурі сучасного повсякдення впливають на посилення іншомовної експансії, глобалізаційних процесів, на внутрішньомовну (міжстильову) та міждіомну інтерференцію. Спостереження над мовою газет і радіоэфірив різних регіонів України виявляє актуалізацію естетичного та суб'єктивно-смакового критеріїв оцінки мовної норми в публічній мовній практиці.

Перспективи дослідження соціальної детермінації стильових норм схарактеризовано в аспекті залучення методу анкетування, контент-аналізу, культуромовного експерименту.

Література:

1. Українська мова : енциклопедія. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. 853 с.
2. Жовтобрюх М. Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.). Київ : Наукова думка, 1970. 308 с.
3. Донникова И. Нравственный поиск в мультикультурной коммуникации. *Антропологічні виміри філософських досліджень. Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2018. Вип. 14. С. 30–41.
4. Meskova L. Translation of vulgarism in Mass media. *X Linguae Journal*. 2010. № 3. P. 101–109.
5. Анненкова И. Язык современных СМИ как система интерпретации в контексте русской культуры (попытка риторического осмысления). *Язык современной публицистики : сборник статей*. Москва : Наука, Флинта, 2005. С. 99–114.
6. Stevenson C. Some pragmatic aspects of meaning. *Readings in semantics*. ed. Labeen et al. Urbana, 1974. P. 69–71.
7. Єрмоленко С., Бибик С. та ін. Літературна мова і мовна практика. Ніжин : ТОВ «Вид-во «Аспект-Поліграф», 2013. 320 с.

Bybyk S., Kots T. Social determination of styles of mass media: causes and consequences

Summary. The article offers an analysis of social reasons for variations in the style norm of the language of journalism. Style norm is characterized as the systematic use of linguistic units in certain functional areas, the ratio of common and special linguistic means, units of language with literary, neutral or colloquial stylistic meaning. The constancy of nuclear nominative-axiological, informative and cumulative functions of lexical-grammatical means of the language of journalism is characterized. The modern socio-cultural, socio-psychological factors that influence the attenuation of media style at the lexical, grammatical, orthoepic and accent levels are distinguished. In this connection, it is pointed out that the language of journalism, on the one hand, reflects the dynamics of communicative-pragmatic changes in the public exchange of information and its evaluation, and on the other, emphasized that the language of journalism loses the status of elitist sphere of normative sphere in post-totalitarian Ukraine literary practice, the sphere of propagation of the norm. It is noted that the scientific community has not yet decided on the attitude to reducing the lexical and phraseological means of the language of journalism. The role of oral language in the modification of the literary norm at all levels and the updating of the regional variant of the style norm of the language of journalism were noted. The need for a revision of public communication standards and approaches to shaping the culture of journalists' language is emphasized. It is emphasized that linguists in the context of moving away from elitist type of communication in the public sphere should always emphasize on the cultural-speaking features of the language of journalists and representatives of the socio-cultural community, who are directly involved in shaping the information environment.

Prospects for the study of social determination of stylistic norms are characterized in terms of using the method of questionnaires, content analysis, cultural experiment.

Key words: language of journalism, language of mass media, language of radio, language of newspapers, oral literary language, style norm, style function, social and evaluative scale of language means.